

QO‘QON XONLIGI SUD TIZIMI TARIXSHUNOSLIGI

Karimov Kakhramon Sadikovich,

Qo‘qon davlat universiteti Tarix kafedrası mudiri, tarix fanlari bo‘yicha

falsafa doktori (PhD), dotsent

ORCID 0009-0006-2397-8572

gahramonjob876@umail.uz

Telefon +998905886488

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qo‘qon xonligi tarixini o‘rganishning tarixshunoslik bosqichlari, mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar hamda manbalar tahlil qilinib, ularning ilmiy qiymati baholanadi. Shuningdek, Qo‘qon xonligi tarixiga oid tadqiqotlarda davlat boshqaruvi, ijtimoiy-siyosiy munosabatlar, ma‘muriy tuzilma, iqtisodiy hayot va madaniy jarayonlarni yoritishdagi yondashuvlar qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolada mustaqillik davrida milliy tarixshunoslikda yuzaga kelgan yangi ilmiy qarashlar, arxiv hujjatlari va qo‘lyozma manbalar asosida shakllangan konseptual yondashuvlar ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Qo‘qon xonligi tarixini xolis va manbalarga tayangan holda qayta baholash, uning O‘zbekiston davlatchiligi tarixi hamda milliy tarixshunoslikdagi o‘rnini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, tarixshunoslik, qo‘lyozma manbalar, arxiv hujjatlari, davlat boshqaruvi, tarixiy manbalar, milliy tarixshunoslik, mustaqillik davri, Farg‘ona vodiysi, tarixiy tadqiqot.

Kirish

Qo‘qon xonligi XVIII asr boshlaridan XIX asrning ikkinchi yarmigacha Markaziy Osiyoning muhim siyosiy tuzilmalaridan biri sifatida mintaqa tarixida o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Xonlikning davlat boshqaruvi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari, harbiy tizimi, diplomatik aloqalari hamda madaniy hayoti uzoq yillar davomida mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar diqqat markazida bo‘lib kelgan.

Ayniqsa, O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy davlatchilik tarixini xolisona o‘rganish imkoniyatlarining kengayishi natijasida Qo‘qon xonligi tarixiga oid ilmiy izlanishlar yangi bosqichga ko‘tarildi.

Qo‘qon xonligi tarixi bo‘yicha yaratilgan tadqiqotlarda tarixiy voqealarning yoritilishi, manbalardan foydalanish darajasi va tadqiqot metodologiyasi turli davrlarda bir-biridan sezilarli farq qilgan. Xususan, Rossiya imperiyasi va sovet davri tarixshunosligida xonlik tarixi asosan mustamlakachilik siyosati nuqtai nazaridan talqin qilingan bo‘lsa, mustaqillik yillarida uni milliy davlatchilik tarixi, mahalliy boshqaruv an‘analari va tarixiy merosning muhim tarkibiy qismi sifatida baholashga alohida e‘tibor qaratildi.

So‘nggi yillarda arxiv hujjatlari, qo‘lyozma manbalar hamda ilgari ilmiy muomalaga kiritilmagan tarixiy materiallarning tadqiqotlarga jalb qilinishi Qo‘qon xonligi tarixiga oid mavjud qarashlarni qayta ko‘rib chiqish, ayrim bahsli masalalarga aniqlik kiritish imkonini bermoqda. Bu esa xonlik tarixini manbalarga tayangan holda kompleks o‘rganish va tarixshunoslikdagi mavjud yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilishning dolzarbligini yanada oshiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi Qo‘qon xonligi tarixining tarixshunoslikda o‘rganilish bosqichlarini tahlil qilish, mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar hamda tarixiy manbalarning ilmiy ahamiyatini baholash, shuningdek, mustaqillik davrida shakllangan yangi ilmiy yondashuvlarni yoritishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga asoslanib, tarixiy-tahliliy, qiyosiy-tarixiy, manbashunoslik va tarixshunoslik metodlari asosida amalga oshirildi. Ilmiy izlanish jarayonida Qo‘qon xonligi tarixiga oid mahalliy qo‘lyozma asarlar, arxiv hujjatlari, rasmiy yozishmalar, sayohatchilar xotiralari hamda mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari tahlil qilindi.

Qiyosiy-tarixiy metod orqali Qo‘qon xonligi tarixining Rossiya imperiyasi, sovet davri va mustaqillik yillari tarixshunosligida yoritilishidagi umumiy va o‘ziga xos jihatlar aniqlandi. Shuningdek, davlat boshqaruvi, ma‘muriy-hududiy tizim,

ijtimoiy munosabatlar va siyosiy jarayonlarga doir ilmiy qarashlar manbalar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

Manbashunoslik metodi yordamida mahalliy tarixchilarning qo‘lyozmalari, arxiv materiallari va rasmiy hujjatlarning ishonchlilik darajasi hamda ularning ilmiy qiymati baholandi. Tadqiqotda zamonaviy tarixshunoslikning konseptual yondashuvlari asosida Qo‘qon xonligi tarixiga oid ilmiy merosning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlari kompleks tahlil qilindi.

Asosiy qism

Qo‘qon xonligi sud tizimi tarixi O‘zbekiston davlatchiligi va huquq tarixi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Biroq mazkur masalaning tarixshunosligiga nazar tashlansa, uzoq vaqt davomida sud tizimi mustaqil tadqiqot obyekti sifatida emas, balki xonlikning davlat boshqaruvi yoki ijtimoiy-siyosiy hayotining tarkibiy qismi sifatida o‘rganilganligi kuzatiladi. Bu esa qozilik instituti, sud amaliyoti, huquqiy me‘yorlar hamda mahalliy sud boshqaruviga oid qator masalalarning yetarlicha tadqiq etilmay qolishiga sabab bo‘lgan.

Qo‘qon xonligi sud tizimi haqidagi dastlabki ma‘lumotlar mahalliy tarixchilar tomonidan yozilgan qo‘lyozma asarlarda uchraydi. Ularda qozilarning tayinlanishi, sud ishlarini yuritish tartibi, shariat va odat huquqining qo‘llanilishi, shuningdek, ayrim sud ishlariga doir ma‘lumotlar keltirilgan. Mazkur manbalar voqealarning zamondoshlari tomonidan yaratilganligi bilan qimmatli bo‘lsa-da, ularda sud tizimi huquqiy institut sifatida maxsus tahlil qilinmagan.

Rossiya imperiyasi davri tadqiqotchilari asarlarida Qo‘qon xonligi sud tizimi Turkistonni bosib olish jarayoni hamda mahalliy boshqaruv tizimini tavsiflash doirasida yoritilgan. Bu tadqiqotlarda qozilik sudlarining faoliyati, ularning vakolatlari va aholi o‘rtasidagi nufuzi haqida ma‘lumotlar berilgan bo‘lsa-da, ular asosan mustamlakachilik mafkurasi ta‘sirida baholangan. Natijada mahalliy huquqiy institutlar ko‘p hollarda eskirgan yoki samarasiz boshqaruv tizimi sifatida talqin qilingan.

Sovet davri tarixshunosligida Qo‘qon xonligi sud tizimi sinfiy yondashuv asosida baholandi. Qozilik sudlari feodal davlat apparatining tarkibiy qismi sifatida tavsiflanib, ularning huquqiy mohiyati va jamiyatdagi o‘rniga xolis baho berilmadi. Sud amaliyotining shariat huquqi, urf-odat qoidalari va mahalliy boshqaruv an‘analari bilan bog‘liq jihatlari ikkinchi darajali masala sifatida qaraldi. Shu bois ushbu davr tadqiqotlarida sud tizimining tashkiliy tuzilishi, huquqiy vakolatlari va amaliyotiga oid ko‘plab masalalar chuqur tahlil qilinmagan.

Mustaqillik yillarida milliy tarixshunoslikda Qo‘qon xonligi sud tizimini o‘rganishda yangi bosqich boshlandi. Arxiv hujjatlari, sharq qo‘lyozmalari, qozilik daftarlari hamda normativ-huquqiy manbalarning ilmiy muomalaga kiritilishi natijasida sud tizimining tashkiliy asoslari, qozilarning huquqiy maqomi, sud ishlarini ko‘rish tartibi hamda huquqiy munosabatlarni tartibga solish mexanizmlari haqida yangi ilmiy xulosalar shakllandi. Shu bilan birga, sud amaliyotining davlat boshqaruvidagi o‘rni, mahalliy aholi hayotiga ta’siri va huquqiy madaniyat taraqqiyotidagi ahamiyatini kompleks o‘rganishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari Qo‘qon xonligi sud tizimi tarixshunosligi bir necha rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tganligini ko‘rsatadi. Ilk manbalarda sud tizimiga oid ma’lumotlar asosan voqealar bayoni tarzida keltirilgan bo‘lsa, Rossiya imperiyasi va sovet davri tadqiqotlarida mazkur masala muayyan siyosiy-ideologik qarashlar ta’sirida yoritilgan. Bu esa Qo‘qon xonligi huquqiy institutlarini baholashda biryoqlama yondashuvlarning shakllanishiga olib kelgan.

Mustaqillik yillarida manbashunoslik va tarixshunoslik sohasida amalga oshirilgan tadqiqotlar sud tizimini davlat boshqaruvining muhim instituti sifatida baholash imkoniyatini yaratdi. Ayniqsa, arxiv hujjatlari va qo‘lyozma manbalarning qiyosiy tahlili qozilarning huquqiy maqomi, sud qarorlarini qabul qilish tartibi, huquqiy nizolarni hal etish amaliyoti hamda shariat va mahalliy urf-odat huquqining o‘zaro munosabatlarini aniqlash imkonini bermiqda.

Shu bilan birga, Qo‘qon xonligi sud tizimi tarixshunosligida hal etilmagan qator masalalar saqlanib qolmoqda. Xususan, qozilarni saylash yoki tayinlash amaliyoti, mahalliy sudlar faoliyatining hududiy xususiyatlari, apellyatsiya tartibi, sud hujjatlarining yuridik xususiyatlari hamda sud qarorlarining ijrosiga oid masalalar yangi arxiv materiallari asosida chuqur tadqiq etilishini talab qiladi.

Xulosa

Qo‘qon xonligi sud tizimi tarixshunosligi tahlili mazkur masalaning turli tarixiy davrlarda har xil metodologik yondashuvlar asosida yoritilganligini ko‘rsatadi. Ilgarigi tadqiqotlarda siyosiy va mafkuraviy qarashlar ustuvor ahamiyat kasb etgan bo‘lsa, mustaqillik yillarida milliy davlatchilik tarixi konsepsiyasi asosida sud tizimini xolisona baholash imkoniyatlari kengaydi.

Qo‘qon xonligi sud tizimiga oid arxiv hujjatlari, qo‘lyozma manbalar va huquqiy hujjatlarni kompleks tahlil qilish ushbu institutning tashkiliy-huquqiy asoslari, jamiyat hayotidagi o‘rni va davlat boshqaruvidagi ahamiyatini yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi. Bu esa nafaqat Qo‘qon xonligi huquq tarixi, balki O‘zbekiston davlatchiligi va milliy huquqiy merosini ilmiy jihatdan qayta baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобобеков Х. Қўқон тарихи. – Тошкент: Фан, 1996.
2. Бобобеков Х. Қўқон хонлиги тарихи. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2010.
3. Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ҳамда мансаблар. – Тошкент: Akademnashr, 2021.
4. Воҳидов Ш. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Қўқон хонлиги тарихига оид туркий қўлёзма манбалар. – Тошкент: Fan, 2014.
5. Неъматов Х. Қўқон хонлиги давлат бошқарув тизими тарихи. – Тошкент: Akademnashr, 2019.
6. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди материаллари.

7. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви материаллари.
8. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шохрухий» как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987.
9. Бейсембиев Т.К. Жизнь Кокандского ханства. – Алма-Ата: Наука, 2003.
10. Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge University Press, 2021.
11. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015.
12. Levi S. The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017.
13. Bregel Y. An Historical Atlas of Central Asia. Leiden: Brill, 2003.
14. Karimov Q.S. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda sud amaliyoti va uning xususiyatlari. (диссертация материаллари).
15. Абдурахимов Д. Ислом ҳуқуқида қозилик институти ва унинг Марказий Осиёдаги тараққиёти. – Тошкент: Yangi asr avlodi, 2018.